

behoort trouwens tot de verplichting die onder bedreiging met bestraffing bij niet-naleving werd opgelegd. Zelfs de strenge vasten- en onthoudingswet dienen wij bij voorkeur van dit standpunt uit te bezien. Om het diepere religieuze bij de massa enigszins te achterhalen, gelden de vrijelijk gekozen godsdienstige belevingen, als de devotiekommunie (ter gelegenheid van de hoogdagen), de broederschappen, de processies, zelfs de heiligenverering. Vooral de broederschappen wijzen op een toename van een persoonlijke vrij gekozen geloofsbeleving, want de statuten ervan legden niet slechts kerkelijke verplichtingen op, maar stelden ook eisen aan de geloofsbeleving.

Het is ook van belang na te gaan wat gedaan werd om de geloofskennis bij de gelovigen te bevorderen. Die mensen die veelal noch lezen noch schrijven konden, waren volledig aangewezen op het onderricht van hun pastoor en zijn helpers. Door de kerkelijke overheid werd niet slechts de nadruk gelegd op de predikatie en het catechismusonderricht, maar dit voorschrift werd in de praktijk over het algemeen goed nageleefd en heeft zeker niet weinig bijgedragen tot een betere geloofskennis en trouwere geloofsbeleving, gezien de predikatie er vooral op gericht was de zedelijke normen in te prenten. Toenemend belang werd gehecht aan het catechismusonderricht van de kinderen, al heeft het heel wat decennia geduurd vooraleer de pastoors van de verplichting op dat punt overtuigd geraakten. . . en de ouders, vooral de armere, bereid waren de kinderen er heen te sturen (er diende hierbij soms ook gedreigd met het onttrekken van de armensteun). Toch bleven de bemoeiingen van de bisschop en de inspanning van de pastoors niet zonder succes. Terloops mag ook gewezen worden op de zorg van de Kerk voor het onderwijs in het algemeen, dat veelal als een taak van de koster werd aangezien.

Van bijzonder belang in deze studie is het hoofdstuk handelend over de aspecten van het zedelijk leven, als zijn de ontspanning, de trouw en ontrouw in het huwelijk en het drankmisbruik. De auteur stelt terecht een vooruitgang vast in het peil van het zedelijk leven, ook al slaagden de kerkelijke banbliksems tegen het 'labbayen' niet ten volle.

Terecht wijdt de heer Cloet ook een hoofdstuk aan de Hervorming en de hiermee nauw verbonden gewetensdwang. Het ware verkeer die zaken te beoordelen met onze huidige normen. Geloofszaak was ook staatszaak, en Kerk en Staat hebben dan ook eeuwen lang samengewerkt om het geloof te bewaren en te herstellen. Hervormingsgezinden kregen geen kans, evenmin als gelovigen die de kerkelijke voorschriften in een van haar facetten publiek met de voeten traden. Hiervoor zorgde het geestelijk gerechtshof.

Uit de terugblik over het geheel blijkt duidelijk dat gedurende de eerste helft van de 17e eeuw zowel voor de geestelijkheid als voor het volk de grondslag werd gelegd van een dieper geloofsleven, dat vooral gedurende de tweede helft van deze eeuw een nog hogere bloei kende.

Deze studie betekent een belangrijke bijdrage tot een betere kennis van het godsdienstig leven van de parochiegeestelijkheid en van de volkse gemeenschap. Het is een aanduiding, een wegwijzer om een verwaarloosd terrein te bewerken en de algemene geschiedenis te verrijken op een belangrijk punt dat tot nog toe in de nevel bleef. Uit dit werk blijkt dat het materiaal voorhanden is, maar tot verwerking dient te worden overgegaan, om te komen tot een betere kennis van de gelovige mens in de periode na de reformatie. De heer Cloet is hierin voortreffelijk geslaagd en verdient niet slechts alle lof en waardering, maar ook navolging.

J. DE BROUWER

Dit geschiedverhaal wordt ons aangeboden in de vorm van een 'paperback' van beperkte omvang: 129 bladzijden tekst met daaraan toegevoegd acht illustraties. Noten worden niet gegeven; wel vinden wij een bibliografie, gevolgd door de mededeling dat gebruik is gemaakt 'van stukken, aanwezig in het Algemeen Rijks Archief te Den Haag en het Gemeente Archief te Kampen'. Een index ontbreekt ten onrechte. Het boekje is duidelijk bedoeld ter algemene oriëntatie van een ruimer publiek en, goed geschreven als het is, gekenmerkt door een verzorgd taalgebruik, voldoet het stellig aan deze opzet. Enkele spelfouten doen hieraan niets af, hoewel wij 'ponteniers' i.p.v. 'pontonniers' niet kunnen laten gaan.

De maritieme geschiedenis van het behandelde tijdvak vertoont een opvallende karakteristiek. Sedert Mahan in het laatst der 19de eeuw zijn klassiek geworden werken over de 'Influence of Sea Power' publiceerde, is overbekend hoe Frankrijk in het tijdperk van zijn weergalozesuccessen te land, vervuld was van onbegrip voor het wezen van de oorlog ter zee. Daar werden plannen gesmeed voor invasies en overzeese expedities, zonder dat men begreep dat het nodig was eerst de strijd om de beheersing van de zee aan te binden. Zeker, de zee was ruim in de zeiltijd en men kon met enig geluk tijdelijk aan de vijand ontsnappen om een landing uit te voeren. Maar zodra dit gedaan was had men een lijn van communicatie tot stand gebracht waarop men, wanneer en waar de vijand zulks wilde, slag zou moeten leveren.

Hoewel Dr. Fehrmann herhaaldelijk wijst op het onberadene van de diverse plannen voor expedities en landingen, maakt zijn verhaal in dit opzicht een ietwat vlakke indruk. Het is wellicht een kwestie van woordkeus. Wanneer wij in het begin lezen dat de Franse vloot, zelfs gecombineerd met de Bataafse, te zwak was 'om door de Engelse verdedigingslinie heen te breken', dan worden de gedachten van de lezer onwillekeurig geleid naar een 'front', dat slechts in de oorlog te land kan bestaan, maar niet in een milieu als de zee, waar alles steeds in beweging is.

Deels door Frankrijk meegesleept, deels op eigen initiatief voortijlend, heeft de Bataafse regering binnen twee jaar de ondergang van de Republiek als zeemogendheid bewerkstelligd: onberaden gewaagd, werd de grootste vloot (opmerkelijk oorlogspotentieel!) die de Nederlanden sedert jaren bijeen gebracht hadden, maar ook de meest ongeoefende, op 11 oktober 1797 in enkele uren tijds verspeeld. Het was onze laatste grote zeeslag uit de zeiltijd en schr. heeft terecht gemeend in zijn boekje ruimte te moeten besteden aan een beantwoording van de vraag, hoe zich dit aldus heeft kunnen toedragen. Echter achten wij het wel een bezwaar voor het goede begrip van de oorlog ter zee, als hij wat onhandig omspringt met krijgskundige begrippen, die daar al eeuwenlang burgerrecht gekregen hebben. Zo gebruikt hij met betrekking tot het eigenlijke gevecht de woorden 'strateeg' en 'strategie', maar deze beogen slechts de bewegingen van een scheepsmacht vóór het gevecht. De strategie was in dit geval door de regering in Den Haag bevolen en had de vloot reeds gedoemd nog voor ze uitgezield was. De kunst van de vlootvoogden in de strijd behoort tot de tactiek. Het is de materie waarover admiraal De Winter (schr. noemt het zelf) een publikatie 'zeetacticq' zou bezorgen, terwijl de zeeofficieren in 1797 allen bekend geweest moeten zijn met Van Kinsbergens 'Grondbeginselen der zee-tacticq'! Wat hierin staat, is maatgevend voor een oordeel over het verloop van de dag van de 11de oktober 1797.

De Nederlandse vlootvoogd zelf, Jan Willem de Winter, is een omstreden figuur van wie Dr. Fehrmann met stelligheid niet veel meer kan zeggen dan dat hij een 'burgerjongen' was (geen gelukkige uitdrukking jegens een man uit een familie van militairen, zoon van een majoor van het Staatse leger), dat hij persoonlijke moed bezat en negen jaar op de vloot had gediend, laatstelijk als 'luitenant-ter-zee'. Zijn benoeming tot opperbevelhebber

op 34-jarige leeftijd in 1795 is duidelijk om politieke redenen geschied en aan zijn onervarenheid is terecht door historici mede de nederlaag geweten. Mollema doet dit in zijn 'Geschiedenis van Nederland ter Zee', waar hij de vraag stelt: 'Wie had de schuld, dat aan een oud-commandant van een kanonneerbootje een vloot was toevertrouwd?' Al aanstonds valt hierbij op te merken - en Dr. Fehrmann doet zulks dan ook - dat De Winter in de rang en functie van generaal met Pichegru naar Nederland was gekomen en op zijn minst oefening had in het denken in grotere verbanden.

Kennis nemende van alle omstandigheden komt ons allereerst weer Mahans karakteristiek in de gedachten, waar hij schrijft dat men in Frankrijk de noodzaak niet langer inzag van een korps zeeofficieren, dat door en door geoefend was in de ingewikkelde bewegingen van grote menigten schepen bijéén. Deze Nederlandse vloot had niet de minste oefening en toen zij in oktober, op last van Den Haag, in zee stak had zij - om welke redenen dan ook - een geheel vaarseizoen werkeloos voor anker gelegen.

Welke maatregelen heeft nu De Winter vóór de slag genomen? Volgens Dr. Fehrmann heeft hij zich 'geheel op het defensief' ingesteld, doch dit is wederom een verkeerd gebruikte begrip. Een tactisch defensieve houding biedt ter zee niet veel mogelijkheden: men kan er zich niet in stellingen ingraven! Al naderde de vijand het snelst, daarom namen de onzen nog geen afwachtende houding aan. Wel mag men het een fout van De Winter noemen dat hij te laat 'ontplooidde', d.w.z. te lang heeft gewacht met van de rangschikking zijner schepen, dienende om zich te verplaatsen (de z.g. zeil- of marsch-ordre) over te gaan in een rangschikking om slag te leveren (linie van bataille). Zijn vloot voer aanvankelijk in drie rijen naast elkaar en moest komen tot één lange rij van schepen (kiellinie), waarbij zijn eigen eskader het midden innam, een tweede zich als voortocht voor het zijne plaatste en het derde (de achterhoede) achteraan kwam. Zulk een linie van bataille zeilde altijd scherp bij-de-wind, d.w.z. in de richting waar de wind vandaan kwam en dat was in dit geval in de richting van de vijand. Men zou kunnen stellen dat de vijand de strijd niet vermijden kon, als hij op onze kust wilde blijven.

Welke medewerking heeft De Winter nu op het beslissende moment van zijn kapiteins gekregen? Tussen half tien en tien uur 's morgens deed hij het sein dat de linie van bataille moest worden geformeerd, maar te twaalf uur, onmiddellijk voor de strijd begon, was het met die linie nog niet in orde en kon het ook niet meer in orde komen. Wat zal de admiraal, eenzaam en alleen op de campagne van zijn vlaggeschip, militair als hij sinds zijn negende jaar was, zich hebben lopen verbijten! De gaten in zijn linie werden zijn ondergang. Aan het brede-zijde-vuren ener ononderbroken reeks van zware schepen werd destijds terecht een beslissende waarde gehecht. Wilden de Engelsen door deze linie heen dringen om sommige schepen met overmacht van weerszijden te bestoken, dan moesten zij eerst hun kwetsbare boegen aan onze brede zijden presenteren, op gevaar af geënfilerd te worden, hetgeen wil zeggen dat de volle laag van voren tot achteren over hun dekken zou maaïen. Het is vooral in dit verband jammer dat Dr. Fehrmann bij zijn overigens goede keuze van illustraties geen diagram van de slag heeft gevoegd (De Jonge geeft er een) en voorts de voorstelling 'het gevecht neemt zijn aanvang ten half een uur naa den middag' heeft weggelaten, want deze contemporaine gravure, hoe stijfjes ook, geeft al een aanschouwelijk tactisch lesje.

De vijand heeft zich op deze 11de oktober van alles kunnen veroorloven, want wij waren geen partij. Het is zo gegaan, dat de Engelsen betrekkelijk onbeschadigd door de gaten in de Bataafse linie zijn gezeild en dat zij daardoor op enige door hen gekozen plaatsen, door concentratie tegen afzonderlijke eenheden, met overmacht konden optreden; zo hebben zij schip na schip afgemaakt. Van het begin af aan is het admiraalsschip door

verschillende vijanden aangevallen en het is frappant dat het door niemand goed gesteund is, vooral niet door die groep van Bataafse schepen die allengs een eind benedenwinds en uit het vuur van de Engelsen geraakten.

Als we nu het elders gepubliceerde, waardige briefje lezen, dat De Winter als gevangene, onder grote psychische spanningen, vanaf het Engelse admiraalsschip heeft mogen schrijven aan het Comité van Marine in Den Haag en als we dit vergelijken met het kletserige, ten dele onwaarachtige, epistel dat na de slag van het veilig te Hellevoetsluis liggende schip van de schout-bij-nacht is uitgegaan, het schip dat de voorhoede had moeten leiden, doch achter de admiraal in de linie was terecht gekomen, dan gevoelen wij de drang naar een hernieuwd onderzoek naar het leiderschap van De Winter, waarbij ons meegedeeld wordt in hoeverre de bronnen uitsluitel geven en in hoeverre niet. Het vóór ons liggende boekje was daartoe wellicht niet de plaats, maar onze behoefte aan een moderne detailstudie is er wel door geprikkeld.

Jammer vinden wij het dat schr. niet alleen met krijgskundige, maar ook met enkele specifieke zeetermen overhoop ligt. De Engelsen waren niet beter 'bezeilbaar' maar beter bezeild dan wij; de schepen van De Winter voeren niet 'met bakboordhalzen achter elkaar'. Hier heeft een onduidelijkheid van De Jonge hem parten gespeeld; de schepen hadden nl. de bakboordhalzen toe (dat is: touwen die uitstaan in de richting vanwaar de wind komt, stijfgehaald) en zeilden daarbij over stuurboord en vormden aldus een bakboord-bij-de-windlinie. Driemastschepen behoeven niet altijd 'linieschepen' te zijn. Wanneer De Winter aan een schip bevel geeft zich 'achter' het admiraalsschip te plaatsen, dan mag men de onderlinge positie van beide schepen niet aanduiden met 'naast elkaar'. Deze onduidelijkheid is eveneens terug te voeren op De Jonge.

Het is met deze terminologie een moeilijke zaak. Zij die hun hart aan de zeegeschiedenis verpaid hebben, brengen met voorliefde zoveel mogelijk vaktermen correct naar tijd en gelegenheid te pas, doch de kennis van het zeewezen is niet meer algemeen verbreid zoals voorheen. Wij staan, meer nog wat technische beschaving dan wat tijdsverloop betreft, zo ontzettend ver van de oude zeltijd af, dat wij, voor een enigszins ruim publiek schrijvend het beste doen, duidelijke omschrijvingen te geven in hedendaags Nederlands.

R. E. J. WEBER.

H. W. VON DER DUNK, *Der deutsche Vormärz und Belgien 1830/1848*. Wiesbaden, 1966, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Band 41.

Het gaat in onderhavige dissertatie vooral om de Duitse stellingname t.o.v. België in de jaren 1830-1848, maar, in wisselwerking daarmee, ook om de Belgische houding t.o.v. Duitsland. De inleiding schetst het ontstaan van de Belgische kwestie op het internationale vlak, belicht de gecompliceerde situatie van de Zuidelijke Nederlanden en hun verhouding tot de Duitse Staten en het Rijk, bespreekt de oplossing die het Congres van Wenen aan de Belgische kwestie heeft gegeven, evenals de Duitse reacties op het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden. De opkomst van het nieuwe Duitse nationaal bewustzijn, in die tijd te situeren, wordt genuanceerd beschreven. In dat verband gaat bijzondere aandacht naar E. M. Arndt, die de rij inluit van publicisten en politici die België in het licht van de Germaans-Romaanse tegenstelling zouden bekijken. De jaren 1815-1830 worden niet exhaustief behandeld.

Het eerste hoofdstuk is gewijd aan de jaren '30. De Duitse Bond stond afwijzend, de diplomatieke betrekkingen bleven koel, de Belgische omwenteling werd over 't algemeen veroordeeld. Niettemin ontstond ook positieve belangstelling voor België. Industriëlen,